

Chung quanh vấn đề phương pháp xã hội học

Các khảo sát Xã hội học đang được nhiều bộ môn khoa học vận dụng cho việc triển khai những đề tài nghiên cứu. Nhiều nhà quản lý, nhà hoạt động thực tiễn cũng có nhu cầu vận dụng Xã hội học vào công việc của mình. Tuy nhiên, vận dụng Xã hội học như thế nào để đem lại hiệu quả đáng tin cậy là điều không đơn giản. Bộ môn xã hội học lại là một ngành khoa học còn non trẻ ở nước ta. Vì thế, đáp ứng được những đòi hỏi trên lại càng khó khăn, song đó lại là một trách nhiệm không thể lẩn tránh của Tạp chí Xã hội học.

Vừa qua, chương trình nghiên cứu Khoa học cấp nhà nước KX-04 đã tổ chức một hội thảo khoa học bàn về phương pháp luận và phương pháp của việc triển khai nghiên cứu những vấn đề chính sách xã hội và quản lý xã hội. Chúng tôi trích đăng những bài phát biểu có liên quan đến phương pháp nghiên cứu Xã hội học trong hội thảo nói trên.

Diễn đàn Xã hội học mong muốn nhận được nhiều ý kiến đóng góp xung quanh chủ đề này để có thể phục vụ bạn đọc rộng rãi hơn và bổ ích hơn.

Một số vấn đề phương pháp nghiên cứu xã hội học

BÙI ĐÌNH THANH

Phương pháp nghiên cứu xã hội học là một vấn đề hết sức rộng lớn về quy mô và phong phú về nội dung. Đã có hàng loạt bộ sách công phu viết về vấn đề này, và cũng với sự phát triển mạnh mẽ của khoa học trong thời đại ngày nay, không ngừng xuất hiện những phương pháp mới. Trong bài này, tôi chỉ đề cập đến một số vấn đề có tính chất chung.

1- Bất cứ ngành nào trong khoa học nói chung, khoa học xã hội nói riêng chỉ có thể trở thành môn khoa học khi nó xây dựng được một hệ thống hoàn chỉnh các khái niệm cho phép có thể hướng vào việc tiến hành quan sát, điều tra, thực nghiệm...

Nói một cách khác, môn khoa học xã hội nào cũng phải đi trên hai chân: phương pháp luận và phương pháp tiếp cận đối tượng nghiên cứu. Khái niệm phương pháp luận và phương pháp có thể khác nhau giữa các nhà nghiên cứu khoa học xã hội nói chung và xã hội học nói riêng, nhưng tổng hợp lại, có thể nêu lên mấy nhận xét chung:

a- Phương pháp luận bao gồm hệ thống khung quy chiếu những quan điểm lý luận (những quan điểm lý luận này thường được gắn với hệ tư tưởng) và khái niệm khoa học, những hoạt động của tư duy khoa học độc lập với mọi sự nghiên cứu có nội dung cụ thể nhằm nhận thức được bản chất đối tượng nghiên cứu.

b- Phương pháp là cách tiếp cận đối tượng nghiên cứu một cách có tổ chức, có hệ thống. Phương pháp bao giờ cũng cụ thể, cũng gắn với một nội dung riêng biệt.

Do đó, việc chọn phương pháp nào thích hợp cho một nội dung đề tài nghiên cứu là hết sức quan trọng.

Nhiều nhà nghiên cứu đã khái quát lại một cách đơn giản sự khác nhau giữa phương pháp luận và phương pháp như sau: trong khi phương pháp luận phải giải đáp câu hỏi cái gì? (quoi?) thì phương pháp phải trả lời câu hỏi như thế nào? (comment?) .

Tất nhiên, không nên hiểu rằng có một sự cách biệt hoàn toàn giữa phương pháp luận và phương pháp. Trong quá trình tiến hành một cuộc điều tra xã hội học, những quan điểm lý luận và phương pháp luận thường xuyên làm nền tư tưởng chỉ đạo các phương pháp điều tra, và ngược lại, việc thực hiện nghiêm túc, sáng tạo các phương pháp điều tra nhiều khi có tác động trở lại giúp vào việc điều chỉnh, bổ sung các quan điểm phương pháp luận cần thiết.

2- Mọi công trình nghiên cứu trong khoa học nói chung, khoa học xã hội nói riêng đều cần sử dụng những phương pháp có tính khoa học nghiêm túc có thể áp dụng vào những vấn đề nghiên cứu thuộc cùng loại hình và với những điều kiện tương tự. Đó là những công cụ kỹ thuật (outils techniques). Việc lựa chọn những kỹ thuật đó phụ thuộc vào mục tiêu nghiên cứu mà mục tiêu nghiên cứu lại gắn với phương pháp nghiên cứu. Từ sự phụ thuộc lẫn nhau đó mà thường nảy sinh sự lẫn lộn giữa phương pháp và kỹ thuật. Cũng có nhà nghiên cứu xã hội học như Jacques Leclercq thay vì từ kỹ thuật bằng cách thức (procédé). Lấy gì làm tiêu chuẩn để phân biệt giữa phương pháp và kỹ thuật (hoặc cách thức)? Thông thường, kỹ thuật chỉ được sử dụng trong những giai đoạn tác nghiệp hạn chế (thí dụ: phỏng vấn là một kỹ thuật) còn phương pháp là một phương cách tư duy bao gồm nhiều tác nghiệp, nhiều kỹ thuật.

3- Khi phải đề cập đến vấn đề phương pháp cần áp dụng trong các đề tài của chương trình KX-04, tôi cảm thấy phân vân. Trên thực tế, với sự phát triển của khoa học xã hội nói chung và xã hội học nói riêng trên thế giới ngày nay, những phương pháp và kỹ thuật nghiên cứu ngày càng nở rộ. Đó cũng là điều dễ hiểu vì các đối tượng của các môn khoa học xã hội ngày càng mở rộng, sự thâm nhập giữa khoa học tự nhiên, khoa học kỹ thuật và khoa học xã hội ngày càng đi vào chiều sâu. Trong khi đó thì ở ta, việc sử dụng các phương pháp và kỹ thuật điều tra xã hội học còn đơn sơ, nghèo nàn, phần lớn chỉ quanh quẩn với kỹ thuật điều tra xã hội học bằng bản ăng kết.

Trong vấn đề này cũng lại nảy sinh một nghịch lý: điều tra bằng ăng-kết là rất tốn kém trong khi kinh phí dành cho nghiên cứu khoa học chỉ có hạn.

Đó là một mâu thuẫn, một khó khăn lớn mà đề tài nào cũng nêu lên.

Có thể tìm lối thoát bằng cách nào?

Theo tôi, trước hết phải giải phóng tư tưởng khỏi nhận thức hình như xem cách điều tra bằng bản ăng kết là hợp lý nhất và có hiệu quả nhất. Tôi không có ý cho rằng không cần điều tra bằng bản ăng kết mà chỉ muốn nói rằng đó không phải là phương pháp duy nhất trong điều tra xã hội học.

Chúng ta phải cố gắng học tập và dần dần sử dụng thành thạo các phương pháp và

kỹ thuật khác trong điều tra xã hội học. Ở đây, chỉ xin gợi ý một vài điểm để tham khảo:

a- Trong nhiều trường hợp, để đạt hiệu quả cao của điều tra, cần sử dụng phương pháp phỏng vấn theo chiều sâu (in - depth inten) hoặc phỏng vấn tập trung vào một mục tiêu (focused interview).

b- Một phương pháp rất thông dụng ở các nước phương Tây, đặc biệt là ở Mỹ, Anh là "khảo sát xã hội" (social survey). Về thực chất, đây cũng là một loại hình ăng kết, nhưng nhằm thu nhập những thông tin đầy đủ nhất có thể có được về những cộng đồng xã hội khác nhau, về các thành phố, vùng địa lý, nhóm nghề nghiệp...

Khi phương pháp khảo sát xã hội đó được vận dụng để nghiên cứu một trường hợp riêng biệt nào đó thì người ta xem đó là phương pháp điều tra đối tượng riêng biệt (étude de cas, case study) . Trong phương pháp này, người ta có thể sử dụng cả những tư liệu của cá nhân như thư từ, tự thuật nhằm làm rõ tính cụ thể điển hình của nhân vật trong một bối cảnh xã hội nhất định. Phương pháp này đã được sử dụng lần đầu tiên bởi W.I Thomas và F.Znaniecki để viết nên tác phẩm xã hội học nổi tiếng *Người nông dân Ba Lan ở châu Âu và châu Mỹ* xuất bản thành ba tập trong những năm (1918-1920). Tác phẩm này đã có ảnh hưởng lớn đến xã hội học Mỹ.

c- Phương pháp nghiên cứu chuyên khảo hoặc chuyên đề (monographic) đã được nhà xã hội học Le Play vũ trường phái của ông sử dụng đầu tiên trong những công trình nghiên cứu về gia đình từ một đối tượng hẹp, Le Play sau đó đã sử dụng phương pháp chuyên khảo sang những đối tượng rộng hơn như vùng lãnh thổ, các dân tộc...

d- Phương pháp thăm dò dư luận xã hội hiện nay cũng đã được dùng phổ biến và đã tỏ rõ hiệu quả trong việc giúp các nhà lãnh đạo chính trị làm tốt hơn nhiệm vụ quản lý kinh tế, quản lý xã hội. Trong lĩnh vực này, người ta thường nói đến vai trò và tác dụng của các viện điều tra dư luận xã hội nổi tiếng như Gallup, Harris...

Tổng kết kinh nghiệm hàng trăm năm hoạt động, các viện đó đã có thể xây dựng thành những mẫu chữ (échantillon maitre, master sample) hội tụ trong chúng những nét đặc trưng tiêu biểu nhất về các mặt dân tộc, lịch sử, văn hóa, nghề nghiệp, tâm lý xã hội... Đó là, số mẫu điều tra không nhiều, nhưng kết quả đạt được thường là khá chính xác...

Đ- Một phương pháp khác cũng khá phổ biến là khảo sát lại (panel) một vấn đề đã được điều tra trước đó một thời gian (5 năm, 10 năm) để kiểm tra kết quả của những lần trước và những vấn đề mới nảy sinh..

e- Phương pháp lịch sử: sử học với tư cách là một môn khoa học tái tạo lại quá khứ bằng những tư liệu tổng hợp những hoạt động và trí thức chứa đựng những kinh nghiệm của con người với tư cách là chủ thể của xã hội.

Nhà xã hội học tìm thấy ở đó những tư liệu cần thiết cho việc hiểu biết xã hội hôm qua và hôm nay - Jacques Leclercq, nhà xã hội học có tiếng của Bỉ cho rằng phương pháp lịch sử rất quan trọng đối với các nhà nghiên cứu xã hội học. Tuy nhiên, phải biết sử dụng phương pháp này với một tinh thần phê phán, vừa phải thấy những ưu điểm, vừa phải thấy những mặt hạn chế của nó.

g- Phương pháp so sánh: chúng ta đều biết rằng khác với khoa học tự nhiên và khoa học kỹ thuật, phương pháp thực nghiệm xã hội là một điều rất khó thực hiện, nhiều lắm cũng chỉ có thể làm trong một phạm vi hạn chế nào đó. Để thay thế cho phương pháp thực nghiệm xã hội, nhà xã hội học có thể sử dụng phương pháp so sánh, từ nghiên cứu những vấn đề cụ thể của xã hội mà rút ra những yếu tố ổn định, những hằng lượng có tính trừu tượng và chung nhất để giải thích các vấn đề xã hội. Emile Durkheim đã đánh giá rất cao phương pháp này, xem đó "thật sự là một thực nghiệm xã hội gián tiếp".

h- Phương pháp biện chứng: phương pháp này được xem như là phương pháp có nhiều điểm ưu việt vì nó xem xét các hiện tượng xã hội trên một quan điểm tổng thể, có hệ thống, theo sự phát triển của lịch sử, trong mối quan hệ và tác động qua lại giữa cơ sở hạ tầng và kiến trúc thượng tầng, và xuất phát từ sự quan sát khách quan quá trình vận động của các mâu thuẫn/thống nhất thể hiện hàng ngày trong đời sống xã hội quanh ta.

i- Phương pháp thống kê có vai trò và vị trí rất quan trọng trong nghiên cứu xã hội học. Nếu người ta diễn đạt một cách đúng đắn bản chất của những sự kiện, nếu nhà nghiên cứu thật sự quan tâm đến các mặt mà những sự kiện phản ánh và những thông tin mà nó cung cấp thì đều có thể chuyển những cái đó thành những công thức, biểu thức, mô hình toán học tuy rằng đó không phải là công việc dễ dàng.

Thực tế đó chỉ chứng minh cho nhận xét đúng đắn của Marx hơn 150 năm trước đây, theo đó "một khoa học chỉ đạt tới mức hoàn chỉnh khi nó có thể sử dụng được toán học". Chúng ta không nên quên rằng với phương pháp thống kê, cách đây gần một thế kỷ, Emile Durkheim đã viết nên tác phẩm nổi danh "*Tự sát*" làm nổi bật một trong những khía cạnh bệnh lý của các xã hội hiện đại, một hiện tượng xã hội bi thảm thể hiện mối quan hệ giữa cá nhân và cộng đồng.

k- Phương pháp phân tích tâm lý (bao gồm cả tâm lý cá nhân và tâm lý xã hội) ngày càng tỏ ra rất cần thiết trong việc nghiên cứu các đề tài về dân tộc, gia đình, tôn giáo, phụ nữ thanh niên, pháp luật, các loại tội phạm, chuẩn mực xã hội và các giá trị.

l- Một vấn đề hết sức quan trọng trong công tác điều tra xã hội học là phải hết sức nghiêm túc và nghiêm khắc trong việc tuân thủ các nguyên tắc, phương pháp tác nghiệp các kỹ thuật, các bước tiến hành.

Nhà xã hội học cũng như các nhà khoa học xã hội khác đều luôn luôn nhớ rằng mình nghiên cứu những hiện tượng xã hội hết sức phức tạp. Nếu tiếp cận chúng theo một phương pháp đơn giản chắc chắn sẽ không thu được kết quả gì đáng kể về mặt khoa học. Bề ngoài của một hiện tượng xã hội không phải bao giờ cũng nói lên đúng bản chất của nó.

Hiện tượng được ghi trong bản ăng kết, trong thống kê và hiện tượng vận động thật sự trong xã hội là hai cái khác nhau.

Thực tiễn xã hội không đồng nhất với thực tiễn xã hội học tuy hai cái gắn bó biện chứng với nhau. Ở đây nổi lên một trong những vấn đề trung tâm của điều tra, nghiên cứu xã hội học: đó là vấn đề chất lượng, vấn đề tính xác thực, độ tin cậy của các thông tin, tư liệu thu nhận được.

Muốn thế, cần phải hết sức coi trọng các khâu xây dựng các khái niệm, xác định mục tiêu chọn lựa các mẫu, tiến hành điều tra thử, tổ chức và huấn luyện đội ngũ cán bộ điều tra, thường xuyên kiểm tra để điều chỉnh, bổ sung, sửa đổi kịp thời nội dung và kế hoạch tiến hành, xử lý tốt các kết quả điều tra.

Các nhà xã hội học có tên tuổi trên thế giới căn dặn chúng ta phải hết sức chống khái niệm đơn giản hóa công việc, không nên nghĩ rằng vì ta sống trong xã hội nên đã hiểu biết nó, như kiểu ông Jourdain (nhân vật trong tác phẩm *Trường giả học làm sang* của Molière) rất phấn khởi khi biết rằng từ trước đến nay mình vẫn làm vãn xuôi. Hegel nói "đừng tưởng rằng cái gì quen thuộc với chúng ta là chúng ta đã hiểu nó".

"Khoa học là cái gì đang còn ẩn dấu sau một mớ các sự kiện hỗn độn" (Bachelard).

Tìm được cái đang ẩn dấu đó là hết sức khó khăn, thậm chí có thể phạm sai lầm. Nhưng, "đã mang lấy nghiệp (nghiên cứu xã hội học) vào thân", chúng ta không thể lẩn trốn trách nhiệm đó. Cần phải cố gắng làm hết sức mình, và cũng không quên rằng "Khoa học là một chuỗi sai lầm luôn luôn được sửa chữa" (K. Popper).